

УДК 343.3/7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.65>

ВІРОСПОВІДАННЯ ЯК МОЖЛИВИЙ СПОСІБ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Луцький Т.М.,

доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1725-4029

Авраменко О.В.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6572-3627

Луцький Т.М., Авраменко О.В. Віросповідання, як можливий спосіб ухилення від мобілізації в Україні.

У статті досліджується проблема реалізації права на свободу віросповідання в умовах мобілізації та воєнного стану в Україні, зокрема у контексті притягнення до кримінальної відповідальності осіб, чий релігійні переконання унеможливають проходження військової служби. Проаналізовано положення міжнародно-правових актів, Конституції України, національного законодавства, а також практику Європейського суду з прав людини й Верховного Суду України щодо сумлінної відмови від військової служби.

Окрему увагу приділено кримінально-правовій характеристиці ухилення від призову під час мобілізації, зокрема визначенню об'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін правопорушення, а також спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Розкрито суспільну небезпеку ухилення від мобілізації в умовах збройної агресії та обґрунтовано пріоритетність забезпечення обороноздатності держави як однієї з ключових конституційних цінностей.

У роботі висвітлено особливості правового регулювання альтернативної (невійськової) служби в Україні, проаналізовано наслідки законодавчих змін 2024 року, які призвели до фактичної нерегульованості механізму реалізації цього права як у мирний час, так і під час воєнного стану. Розглянуто судову практику щодо відмови від мобілізації за релігійними переконаннями, зокрема актуальні правові позиції Верховного Суду, які свідчать про неможливість заміни військової служби альтернативною під час мобілізації.

Проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, законодавство України та судову практику, в частині вирішення питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, якщо вони мали релігійні переконання, що унеможливають проходження ними військової служби.

Зроблено висновок про наявність правової колізії між обов'язком захисту Вітчизни та гарантіями свободи совісті, а також про необхідність удосконалення законодавства з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій Омбудсмена України з метою досягнення справедливого балансу між інтересами держави та правами людини.

Ключові слова: свобода віросповідання, альтернативна (невійськова) служба, мобілізація, воєнний стан, ухилення від призову, кримінальна відповідальність, релігійні переконання, право на сумлінну відмову, кримінальні правопорушення у сфері забезпечення призову та мобілізації, національна безпека.

Lutskyi T.M., Avramenko O.V. Religion as a possible way to avoid mobilization in Ukraine.

The article examines the problem of exercising the right to freedom of religion in the context of mobilization and martial law in Ukraine, particularly in the context of bringing to criminal responsibility persons whose religious beliefs make it impossible for them to perform military service. The provisions of international legal acts, the Constitution of Ukraine, national legislation, as well as the practice of the European Court of Human Rights and the Supreme Court of Ukraine regarding conscientious objection to military service are analyzed.

Particular attention is paid to the criminal law characteristics of evading conscription during mobilization, in particular, the definition of the object, objective and subjective aspects of the offense, as well as the specific subject of the criminal offense. The social danger of evading mobilization in

conditions of armed aggression is revealed, and the priority of ensuring the state's defense capability as one of the key constitutional values is justified.

The paper highlights the peculiarities of legal regulation of alternative (non-military) service in Ukraine and analyzes the consequences of legislative changes in 2024, which led to the actual lack of regulation of the mechanism for exercising this right both in peacetime and during martial law. It examines court practice regarding refusal to mobilize on religious grounds, in particular the current legal positions of the Supreme Court, which indicate that military service cannot be replaced by alternative service during mobilization.

International regulatory and legal acts, Ukrainian legislation, and judicial practice have been analyzed in terms of resolving the issue of bringing persons to criminal responsibility for evading conscription during mobilization if they had religious beliefs that made it impossible for them to perform military service.

It was concluded that there is a legal conflict between the duty to defend the homeland and guarantees of freedom of conscience, and that legislation needs to be improved in line with international standards and the recommendations of the Ukrainian Ombudsman in order to achieve a fair balance between the interests of the state and human rights.

Key words: freedom of religion, alternative (non-military) service, mobilization, martial law, draft evasion, criminal liability, religious beliefs, right to conscientious objection, criminal offenses in the field of conscription and mobilization, national security.

Постановка проблеми. Віровчення деяких релігійних організацій забороняє своїм учасникам брати зброю до рук. Це переважно представники протестантських церков та крішнаїти. За мирних часів такі віряни замість строкової служби могли проходити альтернативну (невійськову) службу. Та з початком повномасштабної війни мобілізувати можуть чоловіка призовного віку незалежно від його релігійних переконань. Нині законодавство України не передбачає альтернативної служби під час мобілізації.

Метою дослідження є аналіз міжнародних нормативно-правових актів, законодавства України та судової практики, в частині вирішення питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, якщо вони мали релігійні переконання, що унеможливають проходження ними військової служби.

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняні та зарубіжні правознавці заклали достатню теоретико-правову основу в розглядуваній проблематиці. Окремі теоретико-правові, галузеві питання щодо права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою та його юридичного забезпечення в Україні досліджено у працях В. Братковського [1], Є. Григоренка [2], І. Митрофанова [3], С. Рабіновича [4], Н. Степаненко та В. Гуренко [5], С. Стецюк [6], В. Федіної [7] та інших.

Виклад основного матеріалу. 1. Кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення передбаченого ст. 336 КК України.

Об'єкт правопорушення – в широкому розумінні ним є суспільні відносини у сфері переведення економіки, діяльності органів влади, самоврядування, інших сфер і галузей країни на функціонування у період воєнного стану, а ЗСУ, інших воєнізованих формувань на організацію і штати воєнного часу. У більш вузькому розумінні це передбачений законом порядок підтримання бойової і мобілізаційної готовності ЗСУ та інших формувань на рівні, що забезпечує вимоги національної безпеки. Додатковий обов'язковий об'єкт правопорушення – встановлений законом порядок комплектування ЗСУ (інших формувань). Шкода, що спричиняється вказаному об'єкту посягання, характеризується такою протиправною поведінкою, коли особа, яка об'єктивно підпадає до призову за мобілізацію до лав ЗСУ, в односторонньому порядку свідомо виключає себе із передбаченого законом процесу формування ЗСУ та інших формувань на рівні забезпечення національної безпеки країни і її населення. Таким чином правопорушник не виконує свого обов'язку перед країною, проте споживає зустрічні обов'язки держави. Суспільна небезпека правопорушення полягає в тому, що мобілізація – це комплекс заходів, які здійснюються в державі з метою переведення органів державної влади, місцевого самоврядування та деяких інших органів на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних сил чи інших військових формувань – на організацію і штати воєнного часу. Ефективно дати відсіч нападникам на країну чи виконати зобов'язання по спільній обороні від агресора без швидкої і своєчасної мобілізації неможливо. Тому ухилення від призову до Збройних сил з числа військовозобов'язаних громадян під час воєнних дій, які розпочались або передбачаються, створює загрозу для безпеки держави у сфері оборони.

Об'єктивна сторона виявляється в бездіяльності – ухиленні будь-яким способом від призову за мобілізацією. Стаття 65 Конституції України передбачає такий обов'язок громадян України, як захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також обов'язок відбувати військову службу відповідно до закону. Невиконання цього обов'язку свідчить про ухилення. Ухилення може

здійснюватися різними способами: підробка документів, заподіяння собі тілесних ушкоджень, виїзд з постійного місця проживання з метою уникнути виконання військового обов'язку тощо. Правопорушення вважається закінченими з моменту неявки в зазначений документом (повісткою, розпорядженням, наказом) час прибуття на призовний пункт, до військової частини чи установи. Диспозиція статті є бланкетною, тому відсилає до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується прямим умислом. Тобто особа усвідомлює небезпечний і протиправний характер своїх вчинків, проте має намір і бажання так діяти, а саме досягти мети – уникнути самого призову за мобілізацією. Мотив правопорушення не впливає на кваліфікацію злочину, тому він практично ніколи спеціально не встановлюється судом, хоча можна припустити самі розповсюджені – острах за своє життя, нігілістичний прояв байдужості до долі країни.

Суб'єкт правопорушення спеціальний. Перш за все ним може бути особа, яка є осудною і досягла віку, коли може підлягати призову за мобілізацією. Тобто громадяни України чоловічої або жіночої статі – військовозобов'язані першої або другої категорій. За віком суб'єктом злочину може бути особа від 18 років до граничного віку перебування в запасі першого або другого розряду (для солдат, матросів, сержантів і старшин – це, відповідно, 35 і 40 років, прапорщиків і мічманів – 35 і 50, молодших офіцерів – 45 і 50, старших офіцерів, крім полковників (капітанів 1 рангу) – 50 і 55, полковників (капітанів 1 рангу) – 55 і 60, вищих офіцерів – 60 і 65 років, для жінок – прапорщиків, мічманів і осіб офіцерського складу – 50, інших військовозобов'язаних-жінок – 45 років). Жінки можуть бути зобов'язаними (а отже, бути суб'єктом злочину в разі ухилення від призову) тільки в разі, якщо вони пройшли військову службу за контрактом і були звільнені в запас або мають за спеціальністю медичну підготовку або підготовку, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю, і придатні до військової служби за станом здоров'я та віком. [8]

2. Віросповідання як спосіб ухилення від мобілізації в Україні.

Статтю 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод передбачено право кожного на свободу думки, совісті та релігії [9]. Це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час Богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Частинами 1, 2 статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права кожній людині гарантовано право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноособно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу (п. 54 рішення у справі «Папавасілакис проти Греції», п. 63 рішення у справі «Дягілев проти Росії»). Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції і якою мірою, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи (п. 110 рішення у справі «Баятян проти Вірменії», п. 74 рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану», п. 59 рішення у справі «Дягілев проти Росії»).

Щоправда, варто зазначити, усі ці справи стосувалися мирних часів у країнах, звідки позивалися заявники.

При цьому, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава може встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини та запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу. Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції та в якій мірі, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи.

Проте, як зазначає професор С. Рабінович, одним із наслідків російсько-української війни стали суттєві трансформації в суб'єктивному сприйнятті значимості всіх цінностей. Це стосується також і сприйняття співвідносної ваги конституційних цінностей як благ, охорону і захист яких гарантує Основний Закон України. Втім, із зрозумілих причин, в колективній свідомості диференційованого суспільства суб'єктивне сприйняття не завжди відображає ту співвідносну вагу, яка заслуговує на її позначення як «справедливий баланс» цінностей у конституційному правосудді. Так, зокрема, під час організації відсічі збройній агресії російської федерації об'єктивно виняткового

загальнодержавного значення набуло комплектування Збройних Сил України. Проведення органами державної влади четвертий рік поспіль заходів загальної мобілізації об'єктивно загострило як проблему ухилення від призову, так і необхідність протидіяти цьому явищу, зокрема державно-юридичними засобами [4, с. 47].

В Україні є релігійні організації, які забороняють своїм вірянам брати до рук зброю, вбивати, бути причетними до вбивства, давати клятви чи присяги. Конституція гарантує громадянам свободу обирати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, а отже, це мало б узгоджуватися з обов'язком захищати Батьківщину. До повномасштабної війни в Україні так і було. Віряни могли замість строкової військової служби проходити альтернативну. Це означало, що замість армії юнаки працювали на державних, комунальних підприємствах або ж у патронажній службі Товариства Червоного Хреста України. Це було таким собі виконанням «обов'язку перед суспільством».

Загалом порядок та умови проходження альтернативної (невійськової) служби визначає закон № 1975. Також є постанова КМУ № 2066, де, серед іншого, визначено, учасники яких саме релігійних організацій мають право на альтернативну службу. Йдеться про Адвентистів-реформістів, Адвентистів сьомого дня, Євангельських християн, Євангельських християн-баптистів, Покутників, Свідків Єгови, Харизматичні християнські церкви, Християн віри євангельської, Християн євангельської віри та Товариство Свідомості Крішні.

У пункті 3 Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби (постанова № 2066) вказано, що на альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідне рішення місцевою держадміністрацією. Втім 11 квітня 2024 року ухвалили Закон № 3633-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку». Ним з правового поля вилучили поняття «строкова військова служба», замість якої запроваджувалася альтернативна (невійськова) служба. При цьому будь-яких змін до законодавства про альтернативну (невійскову) службу внесено не було. Як наслідок, наразі маємо неврегульованість питання реалізації конституційного права на проходження альтернативної (невійськової) служби загалом – як у мирний час, так і під час дії воєнного стану.

Відповідно до статті 65 Конституції України Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком всіх громадян України. У Законі «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» [10] не згадано винятків для людей, які належать до тієї чи іншої віри.

25 травня 2023 року Верховний Суд вперше після 24 лютого 2022 року скасував обвинувальний вирок християнину-відмовнику А., ухваливши негайно звільнити його з-під варті; скасувати вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду і призначити новий розгляд в суді першої інстанції [11]. Однак під час повномасштабної війни правові позиції вищих судових інстанцій з питань сумлінної відмови від військової служби стали зазнавати змін. Частково на це вплинули об'єктивні чинники: адже, як слушно відзначено в Рішенні Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022, «підтримання високого рівня обороноздатності є найвищим державним інтересом і однією з найбільш захищених конституційних цінностей України» [12].

До того ж, в статті 35 Конституції України, крім декларації свободи совісті, йдеться також про те, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. **Тому, замінити військову службу альтернативною під час воєнного стану неможливо.** Яскравим прикладом підтвердження цього є Постанова Верховного Суду України [13] у справі № 573/406/24 від 15.04.2025 щодо "ухилення від мобілізації за релігійними переконаннями Свідком Єгови".

Суд вважає, що під час мобілізації неможливо проходити альтернативну службу, оскільки сама по собі мобілізація має на меті не просто несення військової служби, а захист Батьківщини від військового вторгнення іншої держави. У цьому конкретному випадку держава врахувала релігійні переконання засудженого: йому запропонували посаду зв'язківця без зброї, що є гуманною альтернативою для вірянина. Якщо ж він відмовляється від такого варіанту служби, то суд розцінює це як ухилення від обов'язку захищати Батьківщину. Водночас такі віряни можуть претендувати на тиллові чи небойові посади. Аби їх отримати, потрібно завчасно звернутися до керівника ТЦК та СП із заявою, у якій повідомити про наявні обставини та попросити направити на військову службу за небойовою військово-обліковою спеціальністю. До цієї заяви треба подати документи, які підтверджують належність до релігійної організації, що є в переліку постанови №2066.

У 2024 році в щорічній доповіді щодо дотримання прав людини в Україні омбудсмен звернув увагу на проблеми відсутності альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану. Зокрема, йшлося про збільшення звернень від громадян та релігійних громад України щодо сприяння

у забезпеченні гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами права вірян на заміну військової служби альтернативною[14].

Омбудсмен акцентував на необхідності внесення змін до чинної редакції Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», аби закріпити там право громадян на таку службу під час війни. Для цього в жовтні 2024 року було створено робочу групу з напрацювання необхідних законодавчих змін, що стосуватимуться можливості проходження альтернативної (невійськової) служби під час дії воєнного стану на чолі з керівником ДЕСС (Державна служба України з етнополітики та свободи совісті).

Рештою до складу Міжвідомчої робочої групи увійшли посадові особи з багатьох органів державної влади. Наприклад, у ній є представники таких міністерств: оборони, економіки, розвитку, соціалістики, юстиції, охорони здоров'я. А також фахівці з ДСНС, ДЕСС, Державного центру зайнятості, Генштабу, СБУ, секретаріату Омбудсмена, Служби військового капеланства ЗСУ та Капеланської служби Командування Сухопутних військ ЗСУ.

Від часу утворення робочої групи відбулося декілька засідань. Обговорювали доцільність напрацювання не лише окремих положень проєкту Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», а й підзаконних актів, які визначатимуть порядок її проходження під час війни, підтвердження істинності переконань, визначення державних органів, установ, організацій, відповідальних за контроль за проходженням альтернативної служби, необхідність підготовки переліку підприємств, установ, організацій, які мають потребу в працівниках і до яких можна направити вірян тощо.

В ДЕСС зауважили, що наразі Міжвідомча робоча група не схвалила жодних пропозицій, які можуть бути оформлені як законопроєкт про альтернативну службу.

Висновки. 1. Проведений аналіз міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, свідчить, що право на свободу думки, совісті та релігії, включно з правом на сумлінну відмову від військової служби, не має абсолютного характеру та може зазнавати обмежень, встановлених законом, за умови наявності легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує допустимість таких обмежень, водночас наголошуючи на необхідності індивідуальної оцінки переконань особи та недопущенні зловживань.

2. Кримінально-правовий аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, дозволяє дійти висновку, що ухилення від призову на військову службу під час мобілізації є закінченим злочином з моменту неявки військовозобов'язаного до визначеного пункту збору або військової частини, незалежно від мотивів такої поведінки. Релігійні переконання особи не виключають складу кримінального правопорушення, однак можуть враховуватися судом під час призначення покарання або вирішення питання про можливість проходження небойової служби.

3. Встановлено, що законодавчі зміни 2024 року, якими було вилучено інститут строкової військової служби без відповідного коригування законодавства про альтернативну (невійськову) службу, призвели до фактичної відсутності нормативно визначеного механізму реалізації конституційного права на заміну військового обов'язку альтернативною службою як у мирний час, так і в умовах воєнного стану. Така ситуація створює правову колізію між обов'язком захисту Вітчизни та гарантіями свободи совісті.

4. Аналіз актуальної судової практики Верховного Суду свідчить про формування сталої правової позиції щодо неможливості заміни військової служби альтернативною під час мобілізації, навіть за наявності релігійних переконань, які забороняють використання зброї. Водночас суди визнають обов'язок держави враховувати такі переконання шляхом пропонування військовозобов'язаним небойових або тилкових посад у складі Збройних Сил України.

5. За результатами дослідження обґрунтовано, що відсутність чітких законодавчих критеріїв підтвердження істинності релігійних переконань та порядку їх урахування в умовах мобілізації створює ризики зловживання правом на свободу віросповідання з метою ухилення від призову. У зв'язку з цим доцільним є нормативне закріплення спеціальної процедури оцінки таких переконань і механізмів їх врахування, що відповідало б міжнародним стандартам у сфері прав людини та рекомендаціям Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

6. Досягнення справедливого балансу між забезпеченням обороноздатності держави та реалізацією свободи совісті можливе лише за умови комплексного вдосконалення законодавства України, зокрема шляхом усунення наявних колізій у правовому регулюванні альтернативної (невійськової) служби, а також чіткого визначення правового статусу осіб, які з мотивів релігійних переконань відмовляються від проходження військової служби зі зброєю в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братковський В.М. Особливості проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в період проведення мобілізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. С. 18–22. URL: <https://dpspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5555/1/%>

- D0%91%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20Nvkhdur_jur_2016_5%282%29__6.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
2. Григоренко Є.І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2016. Вип. 22. С. 47–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2016_22_12 (дата звернення: 12.01.2026).
 3. Митрофанов І.І. Окремі аспекти реалізації кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2015. Вип. 2(91). С. 187–193. URL: https://visnikkrnu.kdu.edu.ua/statti/2015_2_187-2-2015.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
 4. Рабінович Сергій. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2025. №2 (35). 45–76. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4>.
 5. Степаненко Н.В., Гуренко В.А. Особливості правового регулювання діяльності релігійних організацій та права на свободу совісті в Україні в умовах воєнного стану. *Legal bulletin*, 2025. (№ 16), 50–57. DOI: <https://doi.org/10.31732/2708-339x-2025-16-b5>.
 6. Стецюк С.С. Невиконання обов'язку захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності vs релігійні переконання особи: практика європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296940/289925> (дата звернення 12.01.2026).
 7. Федіна, В. Відмова від військової служби по релігійним або іншими переконаннями – право людини чи спосіб ухилення. *De Iure*, 2, 122–131. 2024. DOI: <https://doi.org/10.36074/DeIure.issue2.011>.
 8. Луцький Т.М. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період. Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародного круглого столу (23 лютого 2023 року) / упор. Л.В. Павлик, У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 252 с. С .125–127. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/8642> (дата звернення 12.01.2026).
 9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.01.2026).
 10. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 12.01.2026).
 11. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року (справа № 344/7666/22) Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092> (дата звернення: 12.01.2026).
 12. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 URL: <https://ssu.gov.ua/dokument/1-rii20225> (дата звернення: 12.01.2026).
 13. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382> (дата звернення: 12.01.2026).
 14. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExVnVFMGhBZWQxZmNjdjFNSgEevybXMMhzAPfSP2A43Ut96KDV-iVwHkXZTi_89XBhTlgDywdZ9B4JCO409vg_aem_tgp7a785VavjLLTjtV3U1w (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026